

ƏRƏB DİLİNDƏ "İRABDA YERİ OLAN CÜMLƏLƏR" (Məsələnin qoyuluşu)

F.e.n., dos. Malik Qarayev*

Ərəb ənənəvi dilçiliyində "cümle" bəhsində cümlələri əsasən "ismi" və "feli" olmaqla iki növə bölür və isimlə başlayan cümlələri "ismi" felle başlayanları isə "feli" cümlələr adlandırırlar. Lakin bəzi ərəb dilçiləri bunlara daha bir cümle növünü – "zərf cümləsi" (جملة ظرفية) növünü də əlavə edirlər¹. Onlar zərf cümlələrini müstəqil bir cümle növü kimi müəyyən edərkən cümlənin hansı nitq hissəsi ilə başladığını əsas götürürlər. Onların fikrincə bu növ cümlələr nə isimlə, nə də feillə deyil, məhz ön qoşma ilə başladığı üçün onları ismi və ya feli cümlələr növünə aid etmək olmaz. Həm də burada başlanğıcda gələn ön qoşmalı xəbər yer bildirdiyi üçün, yer zərfliyi olduğu üçün bu növ cümlələri zərf cümlələri adlandırmışlar (məsələn: في الدار رجل). Məsələ burasındadır ki, bu alimlər həmin cümlələrin əks düzülüşlü variantını (الرجل في الدار) artıq zərf cümləsi deyil, ismi cümle hesab edirlər². Alimlərin böyük əksəriyyəti isə³ bu növ cümlələrdə xəbərin əsas hissəsinin isimlə ifadə olunduğunu nəzərə alaraq onları ismi cümlələrə aid edirlər.

Bir qrup başqa ərəb dilçiləri isə dördüncü cümle növünün də olduğunu sübut etməyə çalışırlar.⁴ Onlar şərt cümləsi növünün də olduğunu iddia edirlər. Belə ki, şərt cümlələrinin də adətən şərt ədatları ilə başladığını əsas götürərək, onlar həmin cümlələri də müstəqil cümle növü kimi müəyyənləşdirirlər. İstər orta əsr, istərsə də müasir ərəb dilçilərinin

* BDU İlahiyyat Fakültesi, Diller Kafedrasının müdiri.

¹ ابن هشام الأنصاري. مغنى اللبيب. تبريز - 1312, ص. 113.

² المعلم رشيد الشرتوني. مبادئ العربية. المطبعة الكاثوليكية، بيروت - 1963, ج - 4, ص. 197.

³ Brokkelman C. Arabische Grammatik, Leipzig, 1962, s.132;

⁴ ابن يعيش. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. مطبعة السعادة؛ القاهرة - 1961, ج - 1, ص. 181؛ علي عبد الحميد حسن. القواعد النحوية. مادنها وطريقاتها. القاهرة - 1953, ص. 220.

⁵ جمال الدين محمد بن عبد الغنى الأريديلي. شرح النموذج. المطبعة الإسلامية. تميم خان شوره - 1910, ص. 48.

çoxu belə bir cümlə növünün olması fikri ilə razılaşmayıb, onu feli cümlələrə mənsub edirlər.⁵

Bütün bunlardan sonra bir qayda olaraq "irabda yeri olan cümlələr" (الجملة التي لها محل من الإعراب) və "irabda yeri olmayan cümlələr" (الجملة التي لا محل لها من الإعراب) mövzularına keçilir, onların tipləri və şərhləri təqdim olunur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, məqalənin həcmnin məhdud, mövzuların isə çox geniş olduğunu nəzərə alaraq, burada yalnız "irabda yeri olan cümlələr" barədə söhbət açmağı lazım bildik. Məqalədə həmin cümlələrin müasir qrammatika baxımından təhlilinə çalışacağıq.

Hər şeydən əvvəl demək lazımdır ki, bir çox ərəb dili qrammatikası mənbələrində⁶ həmin başlıqlar altında mövzular yoxdur. Lakin onlarda bu başlıqlar altında tədqiq olunan bütün cümlə tiplərinə aid ayrı-ayrılıqda və pərakəndə şəkildə kifayət qədər şərhlər vardır.

"İrabda yeri olan cümlələr"lə bağlı ən qısa və aydın izahata Rəşid əş-Şərtuninin "مبادئ العربية" kitabında rast gəlirik. Ənənəyə müvafiq olaraq burada da müəllif həmin cümlələrin yeddi tip olduğunu qeyd edir və onların hərəsinə aid bir misal göstərməklə kifayətlənir. Həmin cümlələr haqqında əyani təsəvvür yaranması üçün onları kitabda olduğu kimi təqdim edirik:

الجملة التي لها محل من الإعراب سبع :
 الواقعة خبراً نحو "الظلم مرتعه وخيم"
 الواقعة حالاً نحو "جاء الفارس يركض"
 الواقعة مفعولاً به "قل إن الأعمال بالنيات"
 الواقعة مضافاً إليها نحو "أسافر يوم هو مسافر"
 التابعة لمفرد نحو "جاء رجل يتصدق"
 التابعة لجملة لها محل نحو "العلم ينفع ويرفع"
 الواقعة جواباً لشرط جازم مقترنة "بإذا" الفجائية نحو "من لم يجتهد فلن ينجح"
 و"إن تصبهم سينة إذا هم يقنطون"⁷

⁵ М. И. Гараев, Порядок слов в современном арабском литературном языке. Баку. 2001, s. 19-20.

⁶ ابن الحاجب. كتاب الكافية في النحو. شرح: الشيخ رضى الدين محمد بن الحسن الأستراباذى. دار الكتب العلمية. بيروت - 1982؛ ابن يعيش. شرح المفصل. عالم الكتب. بيروت - مكتبة المتنبي، القاهرة؛ عجل حسن. النحو الوافى. دار المعارف، القاهرة - 1963

⁷ الشرتونى. مبادئ العربية. ص. 384

Tərcüməsi:

İrabda yeri olan cümlələr yeddidir:

Xəbər olan; məs.: "Zülmün otlığı təhlükəlidir".

Tərzi-hərəkət zərfliyi (hal) olan; məs.: "Atlı çapa-çapa gəldi".

Vasitəsiz tamamlıq olan; məs.: "De ki, işlər niyyətlərə görədir".

İzafətin təyin edən üzvü olan; məs.: "O səfər etdiyi gün mən səfər edəcəyəm".

Təkdə olan sözə tabe olan; məs.: "Sədəqə verən bir adam gəldi".

İrabda yeri olan cümləyə tabe olan; məs.: "Elm fayda verir və ucaldır".

"Fə" ədatı və ya hadisənin qəflətən baş verdiyini bildirən "izə" ədatı ilə işlənən sukunlu şərtin cavabı olan; məs.: "Çalışmayan uğur qazanmaz" və "Onları bir müsibətə düşür etdikdə isə dərhal məyus olurlar".

Əli əl-Carim və Mustafə Əminin "كتاب النحو الواضح في قواعد اللغة العربية"⁸ əsərində mövzu haqqında bir qədər daha geniş məlumat verilir. Kitabın üçüncü hissəsində əvvəlcə "irabda yeri olan cümlələrə" aid yeddi misal göstərilir, sonra isə hər misal barədə qısa, lakin dolğun izahat təqdim olunur. Buradakı misallar "مبادئ العربية" kitabındakılardan fərqli olsalar da, mahiyyətə eynidirlər. Məsələn, xəbər olan cümləyə dair gətirilən misalda "الزهرة رائحتها نكية" – "Gülün iyi ətirlidir") – "رائحتها نكية" ifadəsinin özündən əvvəlki mübtədə üçün xəbər olduğunu bildirərək, müəllif onun "نكية الرائحة" mənasında işləndiyini, bu birləşmənin adlıq halda olduğunu və cümlənin xəbəri vəzifəsində işləndiyini söyləyir. Bunun ardınca deyilir ki, mübtədə üçün və ya "ن" və onun kimilər" üçün xəbər olan hər bir cümlə adlıq hal, "كان" və onun kimilər" üçün xəbər olduqda isə təsirlik hal yerində işlənmiş olur.⁹

Kitabda sonra qalan cümlə tipləri bir-bir araşdırılır və onların xüsusiyyətləri izah edilir. Lakin burada bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, buradakı cümlə tiplərinin sırasında "مبادئ العربية" kitabındakı ilə müqayisədə müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Belə ki, "مبادئ العربية" kitabında birinci yerdə "xəbər olan", ikinci yerdə "tərzi-hərəkət zərfliyi

⁸98 علی الجارم، مصطفى أمين. كتاب النحو الواضح في قواعد اللغة العربية. دار المعارف. القاهرة – 1954، ص.

⁹98 الجارم، أمين. النحو الواضح، ص.

olan”, üçüncü yerdə “vasitəsiz tamamlıq olan”, dördüncü yerdə “izafətin təyin edən üzvü olan”, beşinci yerdə “təkdə olan sözə tabe olan”, altıncı yerdə “irabda yeri olan cümləyə tabe olan”, yeddinci yerdə “şərtin cavabı olan” cümlələr gəlirsə, “كتاب النحر الواضح” –də isə birinci yerdə “xəbər olan”, ikinci yerdə “vasitəsiz tamamlıq olan”, üçüncü yerdə “tərzi-hərəkət zərfliyi olan”, dördüncü yerdə “izafətin təyin edən üzvü olan”, beşinci yerdə “şərtin cavabı olan”, altıncı yerdə “özündən əvvəlki təkdə olan isim üçün sifət (təyin- M.Q.) olan” və yeddinci yerdə “özündən əvvəlki xəbər cümləsinə tabe olan” cümlələr verilmişdir. Bununla yanaşı “مبادئ العربية” də beşinci tip cümlə “Təkdə olan sözə tabe olan “kimi adlandırıldığı halda, “كتاب النحر الواضح” –də həmin tip cümlə “özündən əvvəlki təkdə olan isim üçün sifət olan” kimi adlandırılmışdır.¹⁰

Bu müqayisədən məqsəd araşdıracağımız sonrakı mənbələrdə qeyd olunmuş cümlə tiplərinin ardıcılığındakı dəyişiklikləri və onların adlarındakı fərqləri izləməkdən ibarətdir.

Şeyx Mustafa əl Gəlayininin “جامع الدروس العربية” kitabında “Cümlə və onun növləri” bəhsində cümlələrin tipoloji təsnifatı verilir və göstərilir ki, cümlələrin dörd növü vardır: feli, ismi, irabda yeri olan cümlələr və irabda yeri olmayan cümlələr. Müəllif feli və ismi cümlələr haqqında qısa məlumat verdikdən sonra irabda yeri olan cümlələrin şərhinə keçir. Əvvəlcə o, bu cümlələrə tərif verərək yazır:

“الجملة ! ن صح تأويلها بمفرد كان لها محل من الإعراب” – “Əgər cümlənin bir sözlə izah edilməsi düzgün olarsa, onun irabda yeri olacaqdır”. Sonra isə müəllif həmin cümlələrin bəzi xüsusiyyətlərini açıqlayır. Bunun ardınca o, irabda yeri olan cümlələrin yeddi olduğunu bildirərək, onları ayrı-ayrılıqda izah etməyə başlayır. Burada da irabda yeri olan cümlələrin ardıcılığı baxımından bəzi fərqlər vardır. Belə ki, beşinci cümlə tipinə qədər ardıcılıq “مبادئ العربية” –dəki kimi olduğu halda, ondan sonra isə ardıcılıq pozulmuşdur. Beşinci tip cümlə kimi burada “təkdə olan sözə tabe olan cümlə” yerinə “sukunlu şərtin cavabı olan cümlə”, altıncı tip cümlə kimi “irabda yeri olan cümləyə tabe olan

¹⁰98 الجارم. أمين. النحر الواضح، ص.

cümlə" yerinə "sifət olan cümlə" və yeddinci tip cümlə kimi "sukunlu şərtin cavabı olan cümlə" yerinə isə "irabda yeri olan cümləyə tabe olan cümlə" qeyd olunmuşdur. Kitabda hər cümlə tipinə aid çox müxtəşər izahatlardan sonra bir neçə misal gətirilir.¹¹

Şeyx Əhməd əl-Məsuminin "تهذيب المعنى" kitabı İbn Hişam əl-Ənsarinin "معنى اللبيب" əsərinin ixtisar edilmiş və dəqiqləşdirilmiş variantı olub, oradakı mövzuların əksəriyyətini özündə ehtiva edir.

"فى تفسير الجملة وذكر اقسامها وأحكامها" adlı ikinci fəsildə "kəlam" və "cümlə" arasındakı fərqlər, cümlələrin ismi, feli və zərf cümlələrinə bölünməsi və cümlənin kiçik və böyük cümlələrə ayrılması kimi məsələlər müxtəşər şəkildə işıqlandırıldıqdan sonra "İrabda yeri olmayan cümlələr" mövzusunda keçilir. Müəllif mövzuya "irabda yeri olan cümlələr"lə deyil, məhz bu mövzu ilə başlamasının səbəbini açıqlayaraq yazır ki,

"بدأنا بها لأنها لم تحل محل المفرد وذلك هو الأصل فى الجملة" – "Biz ona görə bununla başladıq ki, onlar təkdə olan söz əvəzində işlənməmişlər, bu isə cümlədə əsas cəhətdir". Göründüyü kimi əvvəlki mənbələrdən fərqli olaraq, burada əvvəlcə "irabda yeri olmayan cümlələr", sonra isə "irabda yeri olan cümlələr" işıqlandırılır. Burada da əvvəldə "irabda yeri olan cümlələr" in yeddi olduğu bildirilsə də, sonda daha iki cümlə tipi bunlara əlavə edilir və beləliklə, onların sayı doqquza çatdırılır: "Xəbər olan", "tərzi-hərəkət zərfliliyi olan", "vasitəsiz tamamlıq olan", "izafətin təyin edən üzvü olan", "fə" və ya "izə"-dən sonra cükunlu şərtin cavabı olan", "təkdə olan ismə tabe olan", "İrabda yeri olan cümləyə tabe olan", "istisna olunan" və "mübtəda olan" cümlələr.¹²

Göstərilmiş ardıcılıq və "irabda yeri olan cümlələr" in doqquz olması fikri eyni ilə İbn Hişamın "معنى اللبيب" əsərindən iqtibas edilmişdir. Təbiidir ki, "معنى اللبيب" əsərinin özündə həmin cümlə tipləri haqqında daha ətraflı izahatlar verilir. Xüsusən də "Vasitəsiz tamamlıq olan cümlə" tipindən danışarkən müəllif beş geniş qeyd verərək, həmin cümlə tipinin müxtəlif ifadə yollarından bəhs edir. Yeddinci cümlə tipindən sonra verdiyi qeyddə (تبيينه) o yazır ki,

¹¹ الشيخ مصطفى الغلايينى. جامع الدروس العربية. المكتبة العصرية، صيدا - بيروت - 1972، ص. 226.

¹² المجمع العلمى الإسلامى. تهذيب المعنى. تهران - 368 اش، ص. 235-243.

هذا الذى ذكرته من انحصار الجمل التى لها محل فى سبع جار على ما قرروا والحق أنها
”تسع والذى أهملوه الجملة المستثناة و الجملة المسند إليها

“İrabda yeri olan cümlələrin yeddi olması barədə bu dediklərim (alimlərin – M.Q.) müəyyən etdiklərinə müvafiqdir. Əslində isə onlar doqquzdur. Onların unutduqları isə “istisna olan cümlə” və “mübtəda olan cümlə”-dir”. Sonra müəllif bu cümlə tiplərinin hər biri haqqında bir qədər izahat verərək, “irabda yeri olan cümlələr” bəhsini tamamlayır.¹³

Mövzu ilə əlaqədar və ümumiyyətlə cümlə və onun növləri barədə ən geniş məlumata Bəhaüddin Məhəmməd əl-Amulinin “فوائد الحقائق الندية فى” əsərinə Əli Sədrüddin əl-Mədəninin yazmış olduğu “شرح فوايد الصمدية” adlı şərhində rast gəlirik.¹⁴ Burada bütün cümlə növləri haqqında və ayrıca olaraq “irabda yeri olan cümlələr” və “İrabda yeri olmayan cümlələr”lə bağlı olduqca müfəssəl şərhlər verilir. Bu da onunla əlaqədardır ki, şərhçi hər bir cümlə tipinə aid Bəsre və Kufə qrammatika məktəbləri alimlərinin və başqa dilçilərin də fikirlərindən iqtibaslar gətirməklə onların ən dəqiq izahına çalışır.

Əsərdə “irabda yeri olan cümlələr”-in işıqlandırılması ardıcılığı eynilə “مغنى اللبيب” kitabında olduğu kimidir. Ancaq burada həmin cümlələrin doqquz olması barədə heç bir fikir yoxdur və onların yalnız yeddi tipi çox ətraflı şəkildə araşdırılır.

“İrabda yeri olan cümlələr” mövzusunun qoyuluşu ilə bu müxtəsər və ümumi tanışlıqdan sonra onlara Rəşid əş-Şərtuninin “مبادئ العربية” kitabındakı sıra ilə müasir elmi dilçilik baxımından nəzər salmaq istərdik.

Bütün mənbələrdə “İrabda yeri olan cümlələr”-in birinci tipi kimi qəbul edilən “Xəbər olan cümlələr” təkcə bu bəhisdə deyil, ərəb dili qrammatikası əsərlərinin bir çox bəhslərində, o cümlədən “الاشتغال”, “جملة”, “أحكام خبر المبتدأ”, “جملة ذات وجهين”, “جملة صغرى”, “كبرى” və s. bəhslərdə təhlil edilir və bir-birinə bənzər fikirlər söylənilir. Şeyx Mustafa əl-Ğəlayininin “الخبر الجملة” başlığı altında da həmin tip cümlələrdən bəhs edilir, bunların da feli və ismi cümlələrə bölündüyü bildirilir və onların hər birinə aid misal verilir:

¹³ ابن هشام الأنصارى. مغنى اللبيب. ص. 219-220.

¹⁴ بهاء الدين محمد العالمى. الحقائق الندية فى شرح فوايد الصمدية. تبريز - 1297, ص. 221.

"الخلق الحسن يعلى قدر صاحبه" - "Yaxşı xasiyyət sahibinin hörmətini artırır", "العامل خلقه حسن" - "İşçinin xasiyyəti yaxşıdır". Bir qayda olaraq ərəb alimləri bu tip cümlələri mürəkkəb cümlələr hesab edərək, "جملة ذات وجهين" adlandırırlar və onların iki hissədən - "جملة كبرى" və "جملة صغرى" ibarət olduğu fikrini irəli sürürlər. Lakin bu cümlələrə, eləcə də "مبادئ العربية"-dəki "الظلم مرتعه وخيم" cümləsinə müasir qrammatika mövqeyindən yanaşdıqda, onların sadə cümlələr olduğu aydınlaşır. Ə.Məmmədov haqlı olaraq onları "İsim üzvü xüsusiləşmiş cümlə"lər adlandırırlar.¹⁵ Həqiqətən də burada izafətin təyin edən üzvü irəli çəkilməmiş və bununla da o, məntiqi vurğu ilə nəzərə çatdırılmışdır. Adi söz sırasında "الظلم مرتعه وخيم" cümləsi "مرتعه الظلم وخيم" olmalı idi ki, bu da məhz sadə cümlədir. Burada yalnız bir mübtəda və bir xəbər vardır. Buna görə də bu tip cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etmək, fikrimizcə, doğru hesab edilə bilməz.

"Tərzi-hərəkət zərfliyi olan cümlələr"ə aid verilmiş misala (الفارس يركض) nəzər saldıqda onun da mürəkkəb deyil, sadə cümlə olduğu aşkara çıxır. Belə ki, həmin misalda "جاء" feli cümlənin xəbəri, "الفارس" sözü cümlənin mübtədası, "يركض" feli isə tərzi-hərəkət zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Bu fel cümlədə əslində "راكضاً" mənasını bildiri ki, bu da cümlədə tərzi-hərəkət zərfliyidir. Təsadüfi deyil ki, bütün ərəb dilçiləri "يركض" felinin irabdakı yerinin "نصب" (təsirlik hal) olduğunu söyləyirlər.¹⁶

"Vasitəsiz tamamlıq olan cümlələr" əvvəlki iki cümlə tipindən fərqli olaraq həqiqətən də tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlələri vəzifəsini görür. "قل إن الأعمال بالنيات" misalında bir-biri ilə semantik və sintaktik cəhətdən bağlı iki tam cümlənin olduğunu görürük. Bunlardan birincisi "قل" - baş cümlə, ikincisi "إن الأعمال بالنيات" - budaq cümlədir və hər ikisinin həm mübtədası, həm də xəbəri vardır. Baş cümlənin xəbəri vasitəsiz tamamlıq tələb edən feillə ifadə edilmiş olduğu üçün budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir.

"İzafətin təyin edən üzvü olan cümlələr", adından göründüyü kimi, təyin vəzifəsini görən bütöv ifadələrdən ibarət olub, əsas cümlənin

¹⁵ А.Дж.Мамедов. Предложение с выделенным именем или «двустороннее предложение» в арабском литературном языке. Семитские языки. Москва 1963. с.62

¹⁶ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. ص. 226-289

adətən zaman zərfliyini izah edir: “أسافر يوم هو مسافر” – “O, səfər edəcəyi gün mən səfər edəcəyəm”. Ərəb dilçiliyi baxımından “هو مسافر” cümləsinin irabdakı yeri “cərrdir”, yəni, yiyəlik haldır. Həqiqətən də bu cümlə “يوم هو مسافر” – birləşməsində izafətin təyin edən üzvü olduğu üçün yiyəlik hal yerində işlənmişdir. İbn Hişam “مغنى اللبيب” əsərində bu barədə yazır: “الجملة الرابعة المضاف إليها ومحلها الجر لا يضاف إلى الجملة إلا ثمانية أحدها أسماء الزمان” – “Dördüncü cümlə izafətin təyin edən üzvü olan cümlədir, onun (irabda – M.Q.) yeri yiyəlik haldır. O, yalnız səkkiz növ sözlərə qoşula bilər. Onlardan biri istər zərf, istərsə də isim olan zaman sözləridir, məsələn: Doğulduğum gün mənə salam olsun!”

Bunun ardınca müəllif qalan yeddi zərflə (حيث, لية, نو, لنن, ريث, قول, قلل) sadalayaraq, onların hər birinə aid Qurani-Kərimdən misallar gətirir.¹⁷

“Bir sözdən ibarət olan xəbəre tabe olan cümlələr”in (التابعة لمفرد) təhlilinə keçməzdən öncə buradakı “مفرد” məfhumunu izah etmək lazımdır. Araşdırdığımız mənbələrin hamısında bu istilahın işlədilməsinə baxmayaraq, onlardan yalnız birində - Mustafa əl-Ğəlayininin “جامع الدروس العربية” əsərində onun haqqında çox müxtəsər də olsa məlumat verilmişdir. Müəllif əsərin üçüncü hissəsinin “الخبر المفرد” bəhsində yazır: “خبر المبتدا: قسمان: مفرد وجملة. فالخبر المفرد ما كان غير جملة وإن كان مثلي أو مجموعا نحو: المجتهد محمود, المجتهدان محمودان, المجتهدون محمودون”

“Mübtədanın xəbəri iki növdür: tək və cümlə. Tək xəbər isə cümlə olmayan xəbərdir və o, təsniyədə və cəmdə də ola bilər; məsələn: Çalışqan tərifə layiqdir; İki çalışqan tərifə layiqdirlər; Çalışqanlar tərifə layiqdirlər”.¹⁸

Buradan aydın olur ki, “مفرد” istilahı ilə cümlə olmayan, yaxud, cümlə təşkil etməyən, ya da bir sözdən ibarət olan xəbər nəzərdə tutulur. Lakin “جاء رجل يتصدق” – də buna aid verilmiş misal – “جاء رجل يتصدق” bu tərifə uyğun gəlmir. Çünki gətirilmiş bu misalda “يتصدق” cümləsi xəbəre deyil, mübtədaya tabedir, müasir elmi qrammatika baxımından desək, mübtədanın təyin budaq cümləsidir.

¹⁷215 ابن هشام. مغنى اللبيب. ص.

¹⁸226 مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. ج - 3, ص.

İcmalda qeyd etdiyimiz kimi, Mustafa əl-Ğəlayini bu tip cümlələri doğru və düzgün olaraq "الواقعة صفة" – "Sifət olan cümlələr" kimi dəyərləndirərək, onların həmişə təyin vəzifəsində çıxış etdiklərinə işarə edir. O, bu tip cümlələrdən bəhs edərək yazır:

الواقعة صفة محلها بحسب الموصوف، إما الرفع، كقوله تعالى: وجاء من أقصى المدينة "رجل يسعى، وإما النصب، نحو: لا تحترم رجلا يخون بلاده، وإما الجر، نحو: سقيا لرجل يخدم أمته

- "Sifət olan cümlələr, onların (irabdakı – M.Q.) yeri təyin olunana bağlıdır; ya adlıq hal; məsələn: "Şəhərin ən ucqar tərəfindən bir kişi çaparaq gəldi"; ya təsirlik hal; məsələn: "Ölkəsinə xəyanət edən adama hörmət etmə!"; ya da yiyəlik hal; məsələn: "Var olsun o adam ki, millətinə xidmət edir!"

Gətirilmiş iqtibaslardan göründüyü kimi, adı çəkilmiş cümlə tipi müasir dilçilik nöqteyi-nəzərindən məhz bağlayıcısız təyin budaq cümləsidir. Maraqlıdır ki, bağlayıcı təyin budaq cümləsi bu qəbil cümlələrə mənsub edilmir və o, "صلة الموصول" adı altında ayrıca bir mövzu kimi işıqlandırılır.

"İrabda yeri olan cümləyə tabe olan cümlələr"ə aid misallara nəzər saldıqda (العلم ينفع و يرفع؛ على بقرأ ويكتب) onların sadə cümlələr olduğunu görmək mümkündür. Burada sadəcə olaraq xəbər iki həmcins felle ifadə edilmişdir. Həm də diqqətəlayiq cəhət budur ki, bu tip cümlələrə aid verilmiş bütün misallarda yalnız iki həmcins xəbər iştirak edir. Həmcins xəbərlərin üç və daha artıq olub-ola bilməməsi haqqında mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlmədik.

Ərəb alimlərinin bu cümlələri mürəkkəb cümlələr hesab etmələrinin səbəbinə gəlincə, bu, onunla bağlıdır ki, onlar faili feli xəbərdən əvvəl gələn cümlələrdə (على قام) feli xəbərdən sonra gizli bir şəxs əvəzliyinin nəzərdə tutulması (على قام هو) fikrinə əsaslanırlar. Mustafa əl-Ğəlayini onların bu barədəki fikirlərini xülasə şəklində belə ifadə edir: "فإن "Mənaca fail olan əvvəldə gəldikdə əsil fail ona aid olan gizli əvəzlərdən ibarət olur".¹⁹

¹⁹ مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. ج - 3. ص. 238

“Təqdir” nəzəriyyəsinə əsaslanan bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki fail yerindən asili olmayaraq, həmişə cümlənin subyekti olaraq qalır.

Nəhayət, “fə” ədatı və ya hadisənin qəflətən baş verdiyini bildirən “izə” ədatı ilə işlənən sukunlu şərtin cavabı olan cümlələr” tipinə müasir dilçilikdə şərt budaq cümlələri hesab olunan cümlələr daxil edilir: “من لم يجتهد فلن ينجح؛ فإن تصيبهم سينة إذا هم يقطون” özü də, buradan aydın olduğu kimi, “fə” və “izə” ədatı ilə başlanan budaq cümlələr onlara mənsub edilir. Bu ədatlarsız işlənən digər şərt budaq cümlələrinin buraya aid edilməməsi səbəbləri mənbələrdə açıqlanmamışdır.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, biz bu məqalədə ərəb dilçiliyində “irabda yeri olan cümlələr” məsələsinin qoyuluşu haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Əslində isə göstərilmiş cümlə tiplərinin hər biri bir müstəqil sanballı məqalənin mövzusu olmağa layiqdir.